

Kaarina Koski

Painajaisen merkityksen muutos Suomessa

Painajaisen käsite on nykymuodossaan modernin ajan tuote. Painajaisilla tarkoitetaan arkikielessä intensiivisen ahdistavia unia, joskus myös valvetodellisuuden karmeita kokemuksia ja uhkakuvia. Vanhemmissa lähteissä painajainen kuitenkin on häiriötila, joka ilmenee hengityksen salpautumisena ja kehon lamaanuksena, tai olento, joka aiheuttaa tällaisen häiriötilan. Painajaiskuvaukset muistuttavat kokemuksia, joita nykypäivänä nimitetään unihalvauksiksi. Nykykeskustelussa painajaisunen ja unihalvaus ovat kaksi eri asiaa, ja unihalvauksen fysiologinen perusta REM-unen häiriönä tunnetaan.

Tässä artikkelissa esitän, että vastaava ero on tunnettu myös aiempina vuosisatoina ja että painajaisella on tarkoitettu pelkästään öistä halvaantumisen ja hengenahdistuksen tilaa, ei ahdistavia unia. Vaikka lääketieteelliset selitykset öiselle häiriölle olivat pitkään horjuvia ja kilpailivat yliluonnollisten selitysten kanssa, painajainen tulkittiin todelliseksi, sairauskohtaukseen rinnastuvaksi tapahtumaksi, jonka epäiltiin voivan johtaa vakaviin sairauksiin tai jopa kuolemaan.¹ Tällainen häiriö edellytti vastatoimia tai lääkintää, joten se on täytynyt kategorisoida ja nimetä tunnistettavasti sekä erottaa tavanomaisista ahdistavista unista.

Tämä tutkimukseni on folkloristista kansanuskontutkimusta hyödyntävä semanttinen ana-

lyysi kulttuurihistoriallisessa kehityksessä. Se kiinnittyy kotimaisiin ja kansainvälisiin tutkimuksiin painajaisesta tarkoittavien sanojen etymologiasta ja kysyy, miten ja milloin merkityksen muutos taudista ja tautiolennosta pahaksi uneksi tapahtui suomen kielessä.

Muutoksen jäljittämiseksi on ollut välttämättöntä hyödyntää kolmea erilaista lähdetyyppiä. Olen käyttänyt 1) vanhan kirjasuomen vanhimpia aihepiiriltään soveltuvia tekstejä ja niiden tutkimusta, 2) kansanomaista uskomusperinnettä, kansanlääkintää ja sananselityksiä sisältäviä arkistoaineistoja sekä 3) sanoma- ja aikakauslehtiä pääosin 1900-luvun alusta. Vanhan kirjasuomen lähteet osoittavat, millaisia merkityksiä painajaiselle on annettu 1600-luvulta lähtien – ja myös, millaiset merkitykset sanalta ovat puuttuneet. Kansanperinneaineisto puolestaan kuvailee yksityiskohtaisesti, millaisia merkityksiä sanalla on ollut 1800-luvun lopussa ja 1900-luvun alussa sekä millaiseksi painajaisolento on kuviteltu. Koska perinneaineistot ovat ajallisesti epätarkkoja ja vanhoihin perinteisiin painottuneita, merkityksen muutos näkyy selvästi vain lehtiaineistoista. Lehtitekstien pääosin metaforiset viittaukset painajaiseen eivät kuitenkaan avautuisi eikä niiden edustama muutos hahmottuisi ilman perinneaineistojen tukea.

1. Tilan vakavuudesta lääketieteen lähteissä antiikista 1800-luvulle Wilhelm Heinrich Roscher, *Ephialtes. Eine pathologisch-mythologische Abhandlung über die Alptraume und Alpdämonen des klassischen Altertums*. B.G. Teubner 1900, 13, 21–22; Brian Sharpless & Karl Doghramji, *Sleep Paralysis. Historical, Psychological, and Medical Perspectives*. Oxford University Press 2015, 56–58, 65–67. Kansanperinteessä esim. SMSA. Juva. Iida Remonen 1929 s.v. 'painajainen'; SKS Savonlinna. Aleks Seppänen 3429. 1936; SKS Orimattila. Aino Järvinen 12. 1936.

Nukkujaa painavan olennon kansainvälinen tausta

Tarkastelen aluksi painajaisilmiötä koskevaa kansainvälistä tutkimusta, joka pohjustaa erilaisten unikokemusten ja -häiriöiden välisiä eroja. Painajaisunta merkitsevä sana pohjautuu useissa maailman kielissä uhriaan painavan tai puristavan olennon nimitykseen; merkityksen muutos olennosta ja taudista uneksi on siis kansainvälinen. Olentoa ovat tarkoittaneet esimerkiksi englannin painajaista merkitsevä *nightmare*, hollannin *nachtmerrie*, venäjän *kikimora*, puolan *zmora* ja tšekin *můra*². Niiden ydin on samaa juurta kuin germaaninen *mahr*, slaavilainen *mora* tai muinaisskandinaavinen *mara*, nukkujaa tukehduttava olento. Mara-elementin lisäksi sana voi sisältää painamista tai murskaamista kuvaavan osan, kuten ranskan *cauchemar* (< *caucher*, 'tallata päälle') tai islannin *martröð* (< *troða*, 'puristaa, painaa'). Eurooppalaiseen traditioon kuuluu mielikuva, että painajainen ratsastaa uhrillaan. Uhrin tilaa kuvaavat norjan sana *mareritt* sekä englannin *witch-ridden* ja *hag-ridden*, jotka samalla viittaavat noitien ja vanhojen akkojen rooliin painajaiseksi muuttuneina tai sen lähettäjinä. Ilmiö tunnetaan myös muissa maanosissa, joissa sille annetut uskomuspohjaiset tulkinnat vaihtelevat.³ Antiikissa painajaisolento tunnettiin kreikaksi ja latinaksi nimillä *ephialtes* (< kr. 'hyppää päälle') ja *incubus* (< lat. 'makaa päällä').⁴ Suomen kielen *painajainen*,

painainen ja *painaja* sekä viron *luupainaja*⁵ seuraavat siis laajaa, kansainvälistä kaavaa. Kansanlääkinnässä tauti ja tautiolento ovat usein sama asia; joko vaiva ja sen aiheuttaja samastetaan tai tauti itsessään kuvitellaan olennoksi.⁶ Häiriötilalle annettu nimitys on pysynyt samana riippumatta siitä, onko olentoa pidetty uskottavana selityksenä.

Antiikista periytyvät sanat *ephialtes* ja *incubus* vakiintuivat Euroopassa yleistermeiksi sekä uskonnollisissa että lääketieteellisissä teksteissä. Ilmiölle annetut fysiologiset selitykset ja hoito-ohjeet pysyivät samantapaisina antiikista 1700- ja 1800-luvuille saakka.⁷ Tavallisia selityksiä ovat olleet esimerkiksi ruoansulatuksen ongelmat, huonosta asennosta seurannut veren seisahduminen tai ruumiinnesteiden epätasapaino ja mahdollisesti niistä johtuva höyryn nouseminen aivoihin. Syytä on etsitty myös juopumuksesta, kuumesairauksista ja 1700-luvulta lähtien yhä enemmän myös astmasta ja psyykkisistä syistä.⁸ 1800-luvun lopulta lähtien psykologiassa alettiin tutkia ohimeneviä yöllisiä halvauskohtauksia, joiden nimeksi vakiintui vähitellen unihalvaus (*sleep paralysis*). Aluksi keskeistä oli unihalvauksen yhteys narkolepsiaan, ja vielä 1900-luvullakin unihalvaus yhdistettiin psyykkisiin ja emotionaalisiin ongelmiin.⁹ Psykoanalyysin näkökulmasta sitä tulkittiin patoutuneen seksuaalisuuden aiheuttaman neuroosin oireena, mikä oli omiaan lei- maamaan kokijoita.¹⁰

- Useissa painajaisen nimityksiä listaavissa lähteissä tšekinkielisen sanan kirjoitusasuksi merkitty *muera* on virhe, joka voi johtua ongelmista *ů*-merkin kanssa. Yöperhosta, painajaisolentoa ja painajaisunta merkitsevän *můra*-sanan lisäksi painajaisesta käytetään myös vampyyriin viittaavaa sanaa *morous*. Alexandra Navrátilová, *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Vyšehrad 2004, 303–304; *Lidová Kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska A-N*. Mladá Fronta 2007, 585.
- Charles Stewart, *Erotic Dreams and Nightmares from Antiquity to the Present*. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 8 (2002), 282; Owen Davies, *The Nightmare Experience, Sleep Paralysis, and Witchcraft Accusations*. *Folklore* 114:2 (2003), 183–184; José de Sá & Sérgio Mota-Rolim, *Sleep Paralysis in Brazilian Folklore and Other Cultures. A Brief Review*. *Frontiers in Psychology* 7:1294 (2016), 3; Fabio Armand & Christian Abry, *Past and Present Alpine-Dinaric Folklore and Religious Concerns with Malevolent Mora-like Ontologies*. Teoksessa Katica Jurcevic, Ljiljana Kaliterna Lipovcan & Ozana Ramljak (toim.), *Reflections on the Mediterranean*. Institute of Social Sciences Ivo Pilar 2019, 43–45.
- Esim. Stewart 2002, 285–286; Louise Milne, *Spirits and other Worlds in Nightmare Imagery*. *Cosmos* 24 (2008), 179.
- Matthias Johann Eisen, *Luupainaja. Seletused luupainaja kohta ja 25 juttu luupainajast*. Pöder 1896.
- Esim. F.A. Hästesko, *Länsisuomalaiset tautien loitsut*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1910, 83, 131, 166–167; Ilmari Manninen, *Die Dämonistischen Krankheiten im finnischen Volksaberglauben. Vergleichende Volksmedizinische Untersuchung*. *Folklore Fellows Communications* 45. Academia Scientiarum Fennica 1922, 28.
- Davies 2003, 182–183; Sharpless & Doghramji 2015, 55–59.
- Roscher 1900, 22–26; Sharpless & Doghramij 2015, 60–63; Charlotte-Rose Millar, *Dangers of the Night. The Witch, the Devil, and the "Nightmare" in Early Modern England*. *Preternature. Critical and Historical Studies on the Preternatural* 7:2 (2018), 161–163.
- Robert Ness, *The Old Hag Phenomenon as Sleep Paralysis. A Biocultural Interpretation*. *Culture, Medicine and Psychiatry* 2:1 (1978), 25; Sharpless & Doghramij 2015, 58, 62.
- Psykoanalyttinen näkökulma: Ernest Jones, *On the Nightmare*. Hogarth Press 1931; sen kritiikkiä: Davies 2003, 183; David Hufford, *Sleep Paralysis as Spiritual Experience*. *Transcultural Psychiatry* 42:1 (2005), 22–23.

Unihalvauksessa kokija tiedostaa ympäristönsä ja saattaa kokea olevansa täysin hereillä, mutta keho on osittain unessa, lihakset eivät reagoi ja unikuvia sekoittuu valvetodellisuuteen. Tilaan liittyy kehollisia hallusinaatioita kuten tunne halvaantumisesta, päällä olevasta painosta, joka vaikeuttaa hengitystä, sekä usein kokemus myös pahan läsnäolosta.¹¹ Aivokuvantaminen lisäsi tietoa unisyksistä 1970-luvulta lähtien, ja unihalvaus tulkittiin REM-unen häiriöksi. Yhteisötutkimuksissa unihalvausta todettiin esiintyvän myös terveellä väestöllä erityisesti tiettyjen riskitekijöiden kuten univajeen takia.¹² Unihäiriötutkimusta hyödynnettiin 1970-luvulla *old hag*-perinteen kenttätutkimuksissa Newfoundlandin rannikkokylissä. Omakohtaiset *old hag*-episodien kuvaukset vastasivat luotettavasti unihalvauksen tuntomerkkejä. Ne olivat tavallisia etenkin kalastajilla, jotka tekivät fyysisesti raskasta työtä ja kärsivät REM-unen vajauksesta aamuöisin alkavien työvuorojen tähden.¹³

Painajaiskokemusten fysiologisen taustan löydyttyä painajaisolento – *mara, incubus, old hag, Alp* – alettiin monissa asiayhteyksissä tulkita suoraan unihalvaukseksi.¹⁴ Vaikka tulkinta unihalvaukseksi auttaa ymmärtämään, että ilmiön taustalta löytyy todellisia, hereillä koettuja kohtausta, emme voi tulkita jokaista menneisyyden painajaistapausta automaattisesti unihalvaukseksi. Käytännössä painajaisolennoksi on tulkittu todennäköisesti muitakin kokemuksia, kuten öisiä astmakohtauksia tai maatalousympäristössä helposti muodostuvan homepölykeuhkon aiheuttamia oireita.¹⁵ Lisäksi osa kertomuksista on pikemmin opettavaisia kuin todelliseen kokemukseen perustuvia. Niiden avulla on käsitelty

esimerkiksi moraalisia kysymyksiä ja sosiaalisia jännitteitä yhteisöissä.¹⁶ Suomessa painajaisolentoon liitettiin vahvasti kateus ja maaginen vahingoittaminen, joiden uhreiksi joutuvat usein talousyksikön haavoittuvimmat jäsenet eli pikkulapset ja kotieläimet.¹⁷ Painajaisolennon tekosiksi tulkittiin siis myös lasten yöllinen itkeminen sekä lehmien ja hevosten kova hikoilu ja uupumus.

Painajainen ja paha uni vanhassa kirjasuomessa

Painajaisella ja painajalla tarkoitetaan vanhan kirjasuomen lähteissä tautia ja tautiolentoa. Sanat löytyvät temaattisiin tulkiskanakirjoihin sisällytyneistä tautiluetteloista 1600-luvulta lähtien.¹⁸ Vanhimpia ovat Erik Schroderuksen vuonna 1637 julkaiseva latina–ruotsi–saksa–suomi-sanakirja *Lexicon Latino-Scondicum* sekä tuntemattoman tekijän latina–ruotsi–suomi-sanakirja *Variarum Rerum Vocabula Latina, cum Suetica et Finnonica Interpretatione* vuodelta 1644. Niissä painajaisen muunkielisinä vastineina ovat ruotsin kielen *mara*, saksan *Alp* ja latinan *incubus*.¹⁹

Painajaisen mainitsivat samassa taudin ja tautiolennon merkityksessä 1700-luvulla Johan Haartman vuonna 1759 ilmestyneessä yleistajuisessa tautioppaassaan sekä Christfrid Ganander useassa eri teoksessa 1780-luvulla.²⁰ Gananderin laajassa suomen kielen sanakirjassa *Nytt Finskt Lexiconissa* painajainen on unessa koettu paino ('tryckning i sömn') sekä tauti, ja sen käännöksinä ovat *mara* ja *incubus*.²¹

Suomalaisen runouden ja mytologian ymmärtämiseksi laatimassaan ensyklopediassa *Mytologia Fennicassa* Ganander esitti uskomus-

11. Esim. David Hufford, *The Terror That Comes in the Night. An Experience-Centered Study of Supernatural Assault Traditions*. University of Pennsylvania Press 1982, 25; Davies 2003, 182; Julia Santomauro & Christopher French, *Terror in the Night. The Psychologist* 22:8 (2009), 672–675; de Sá & Mota-Rolim 2016.

12. Ness 1978, 28, 33.

13. Hufford 1976; Ness 1978; Hufford 1982.

14. Esim. Davies 2003; Santomauro & French 2009; de Sá & Mota-Rolim 2016.

15. Astmaksi tulkitseminen esim. Marjatta Jauhiainen, *Suomalaiset uskomustarinat. Tyypit ja motiivit*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1999, 304; *Lidová kultura* 2007, 585. Homepölykeuhkosta: Allerginen alveoliitti. Työterveyslaitos. <https://www.ttl.fi/teemat/tyoterveys/ammattitaudit/allerginen-alveoliitti> (6.4.2022).

16. Esim. Catharina Raudvere, *Föreställningar om maran i nordisk folktrö*. Lunds universitet 1993.

17. Toivo Vuorela, *Paha silmä suomalaisen perinteen valossa*. Suomi 109:1. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1960, 103.

18. Kirsi-Maria Nummilla, Kurkunkuristaja, jäsenkolottaja ja rinnanpistäjä. Eräiden eläviksi olennoiksi käsitettyjen tautien nimityksistä suomen kielessä. *Sananjalka* 50:1 (2008).

19. Nummilla 2008, 38–39, 52.

20. Nummilla 2008, 50–53.

21. Christfrid Ganander, *Nytt Finskt Lexicon*. Alkuperäiskäsikirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toimittanut Liisa Nuutinen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1997, 653.

pohjaisille käsitteille pitempiä luonnehdintoja. Valistuksen hengessä hän selitti tautiolennot erehdyksiksi ja harhoiksi: Painajainen on hoh-tava olento, jonka ”pernasairaat” eli raskasmieliset ihmiset näkevät yöllä, kokevat sen puristavan heitä rinnan päältä nukkuessa ja pitävät tästä kärsiessään pahaa ääntä. Pieniä lapsia puristavan painajaisen, jonka kerrotaan tekevän lapsista kierosilmäisiä, yrittävät taikauskoiset ihmiset karkottaa teräksen ja puntarin avulla, vaikka kyse on tosiasiaassa hermo- ja kouristustaudista.²² Ganander käsitteli eläinten painajaista erikseen *Eläinden Tauti-Kirjassa* ja nimesi hevosen hikitaudiksi tilan, jossa eläin tulee yön aikana märäksi naves-tassa ja maran eli painajaisen luullaan ajavan sitä yöllä.²³ Gananderin kuvaukset ovat pääosin yhtäpitäviä myöhemmän painajaista koskevan uskomusperinteen kanssa.

1800-luvulta lähteitä on jo enemmän.²⁴ Käsitel-ten tässä kahta, jotka lähestyvät asiaa eri näkö-kannoilta. Johan Fredrik Ticklénin väitöskirja *Termini medici in Lingua Fennica occurrentes* vuodelta 1832 on oppisanasto, johon hän listasi myös uskomuspohjaista sanastoa opastaakseen lääkäreitä kansankielisiin termeihin ja kansan-lääkinnän ajattelutapaan. Ticklénillä ephialtes on suomeksi painaja, läävämato ja talvikko; incubus on painaja ja talvikko.²⁵ Talvikko tai läävämato mainitaan toisinaan painajaisen yhteydessä; se on karjanhaltijaan rinnastuva lumikonkaltainen olento, jonka on kerrottu näykyvän karjan reisi-ä tai aiheuttavan utareisiin rohtumaa. Sille on

annettu perinteessä toisinaan myös karjaa tai ihmistäkin ajavan painajaisen piirteitä.²⁶

Elias Lönnrotin *Suomalaisen talonpojan koti-lääkäri* vuodelta 1839 puolestaan on suunnattu rahvaalle. Sen ote on valistava ja uskomuspohjai-sia selityksiä korvataan lääketieteellisillä. Painaja-kin käsitellään yksiselitteisesti fyysisenä vaivana:

Painaja, joka muutamia rasittaa, ikääskuin rinnalle polkisi, ei ole muu kuin äkkiä tulewa kohtaus, yhtä laatua kuin suonenwetjä. Siltä waiwatut tekewät hywin, jos he heittäwät iltasyönnin, juowat sen sijaan korttelin kylmää wettä, nukkuwat korkialle päänaluselle, ei sel-jälle, waan kyljellensä, ja kowemmissa tiloissa toimittawat erityisen walwojan, joka painajan tultua olisi walmis herättämään.²⁷

Näistä lähteistä käy ilmeiseksi, että vanhassa kirjasuomessa painajaisella ei ole tarkoitettu unta.²⁸ Asiaa voi varmistaa etsimällä pahoihin uniin viittaavia lähteitä. Ganander mainitsee *Nytt Finskt Lexiconissa* uni-hakusanan kohdalla *hirmuttawat unet*, ’förskräckeliga drömmar’, eikä esitä yhtäläisyyttä painajaiseen.²⁹ Pahoja unia on mainittu myös *Raamatussa*. *Vanhan Testamentin* Jobin kirjassa Jumala lähettää Jobille pahoja unia, joista Job valittaa. Suomennoksissa 1600-luvulta 1930-luvulle saakka niitä nimitetään uniksi ja näyiksi. Vasta vuonna 1992 käytetään sanaa painajainen.³⁰ Näissä kaikissa unien mahdollista pelottavuutta tai ahdistavuutta on ilmaistu muilla

22. Christfrid Ganander, *Mythologia Fennica*. 3. painos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1960, 65. [Alkuperäisteos 1789.]

23. Christfrid Ganander, *Eläinden Tauti-Kirja, Josa Hewoisten, Lehmän, Lammasten, ja muun pienen Karjan ja Rahwaan Irujamen ja Itikkain Taudit Ja Parannuxet, Lääkityxet ja Koti Huusauxet Löytään A-B-Ceen jälkeen sowitetun Registerin johdatuxesta ja Numeroin osotuxesta Kirjahan. Suomexi tulkitut ja Monesta Kirjasta, niin kuin myös korwa kuulosta ja wälittää, omasta koettelemuxesta waarin otetut*. Kuning:sa Suomalaisesa Präntisä 1788, 37. https://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/ganander/gan1788b_rdf.xml (14.11.2022).

24. Muista vanhan kirjasuomen lähteistä painajaisen ja painajan osalta ks. Nummila 2008.

25. Johan Fredrik Ticklén, *Termini medici in Lingua Fennica occurrentes*. J.C. Frenckell 1832, 1–4, 7–8.

26. Martti Haavio, *Suomalaiset kodinhaltijat*. WSOY 1942, 526–527, 531.

27. Elias Lönnrot, *Suomalaisen talonpojan koti-lääkäri*. Project Gutenberg 2011, 15. [Alkuperäisteos 1839] https://www.gutenberg.org/files/38224/38224-h/38224-h.htm#Page_55 (14.11.2022).

28. Myös ruotsinkielisissä teksteissä painajaisolentoa merkitsevään *mara*-sanaan perustuva *mardröm* loistaa poissaololaan. Se otettiin ruotsin kielessä käyttöön vasta 1800-luvun jälkipuolella. SAOB, hakusana ’mardröm’ / Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien (SO) från 2009: ”mardröm”, https://svenska.se/saob/?sok=mardr%C3%B6m&pz=4#U_M157_144562 (15.11.2022). Suomalaisessa ruotsinkielisessä kirjallisuudessa kuvattiin vielä 1800-luvulla painajaisen sijaan kauheita, kammottavia, hirveitä ja kamalia unia (förfärlig, fasansfull, gräslig, ohygglig). Esim. G.H. Mellin, Öjungfun. *Robinsonad för unga flickor*. Albert Bonniers Förlag 1877, 57. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/teos/binding/1985295?page=67>. Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot. Kiitän Kirsi Kanervaa ruotsinkielistä kirjallisuutta koskevistä tiedoista.

29. Ganander 1997, 1043.

30. Job 7:14. *Coco Pyhä Raamattu* 1642; *Vanha Kirkkoraamattu* 1776; *Raamattu* 1933–1938; *Raamattu* 1992. Suomalaisia raamatunkäännöksiä. <https://www.finbible.fi/index.htm> (14.11.2022).

tavoilla kuin nimittämällä painajaiseksi. Päätteen, että vanhan kirjasuomen lähteissä painajainen-sanaa on käytetty vain taudin ja sitä aiheuttavan olennon nimityksenä.

Painajaisolento kansanomaisessa perinteessä

Kansanomaista painajaisen käsitettä tutkiesani olen käynyt läpi yhteensä noin 500 arkistoitua tiedonantoa. Niihin sisältyy sanaselityksiä, joita säilytetään Kotimaisten kielten keskuksen suomen murteiden sana-arkistossa, sekä folkloreaineistoja kuten kertomuksia, parannusmenetelmiä ja loitsuja, jotka löytyvät Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran perinteen ja nykykulttuurin arkistosta sekä *Suomen Kansan Vanhat Runot*-kokoelmasta (SKVR). Tästä aineistosta suurin osa on tallennettu 1930-luvulla, mutta kokonaisuutena aineistoa on 1880-luvulta 1970-luvulle. Koska perinteen keräämistä perusteltiin menneisyyden tallentamisena, painajaisuskokset esitetään aineistoissa pikemmin 1800-luvun maailmankuvaa kuin keruuajankohtaansa edustavina.³¹ Valistavat sanoma- ja aikakauslehtiartikkelit kuitenkin osoittavat uskomusten olleen merkittäviä vielä 1900-luvulla etenkin syrjäseuduilla.³²

Folklore- ja kieliaineistoissa painajaisella tarkoitetaan pääasiassa yliluonnollista olentoa, joka käy painamassa nukkuvia ja aiheuttaa fyysisiä oireita. Se kiusaa aikuisia ihmisiä, lapsia ja kotieläimiä.³³ Aikuisten ihmisten kohdalla sen hyökkäys aiheuttaa painon tunnetta tai kipua rinnalla sekä joskus jaloilla, tukehtumisen tunnetta sekä kyvyttömyyttä liikkua tai huutaa. Uhri voi nähdä olennon päällään tai kokea unessa sen tulevan päälle.³⁴ Sivulliset voivat huomata uhrin ähkivän tai murisevan, hengittävän erityisen raskaasti tai kangistuvan ja kylmenevän.³⁵ Vauvojen kerrotaan reagoivan hyökkäyksiin parkumalla. Painajaisen

on sanottu myös vetävän lapsen päätä taakse ja aiheuttavan pitkään jatkuessaan kierosilmäisyyttä. Eläimillä painajainen ajaa tai ratsastaa niin, että ne ovat aamulla hikisiä ja voimattomia. Painajaisen kiusaamat hevoset eivät jaksakaan tehdä töitä eivätkä lehmät jaksaa lypsää. Lapsia kiusaavasta painajaisesta käytetään myös nimitystä yöitkettäjä tai itkettäjä ja vastaavasti kotieläinten kiusaajaa kutsutaan myös ajajaiseksi tai ajajaksi. Olento on silti sama ja voi siirtyä kohteesta toiseen. Esimerkiksi aikuinen voi auttaa painajaisen piinaamaa lasta siirtämällä vaivan itseensä, jolloin hän näkee aiheuttajan ja pystyy ajamaan sen pois.³⁶ Hevosta kiusaava painajainen voidaan palauttaa painamaan lähettäjänsä.³⁷

Perinteen mukaan painajaisen kourista voi päästä, kunhan saa edes varvastaan liikutetuksi tai huudetuksi.³⁸ Myös muut ihmiset voivat olla avuksi koskettamalla uhria tai huutamalla tätä nimeltä. Näin neuvotaan esimerkiksi seuraavassa varsinaissuomalaisessa tiedonannossa, jossa uhri ei pysty liikkumaan (*häälymään*):

Munki isävainaa oli semmone, et hänt painaja ajo. Mää olen kuullu, et se on toisen ihmisen viha. Yäl ku nukku, tule rinttote pääl ikän ihmine ja rutista nii kovast, etei saa mittää häälytetyks, ei huutta eikä mittä. Sit ku joku toine ihminen nimelläs huuta, nii sit se mene pois. Kyl semmossi paljo on ollu, ku painaja aja.³⁹

Savosta tallennetussa kertomuksessa Jussi-niminen isäntä emäntineen on saanut kyläpaikassa yösijakseen sängyn, johon oli aiemmin kuollut Kirppi-niminen mies. Vainaja on kehottanut isäntää nousemaan pois hänen sängystään, ja kun tämä ei ole totellut, seuraus on dramaattinen:

Ja se ol' alakana äkkäästee ja se emäntäsä' ollu sev vieressä, ja se ol' ollu' ihan kylmä

31. *Sanastaja* 1/1927, 1; Martti Haavio, *Kalevalan Riemuvuoden Kilpakeräys*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1935. Myös aineistossa kerrottu voidaan sijoittaa esimerkiksi 1800-luvun puoliväliin tai "taikauskaiseen aikaan". SMSA. Jaala. Aino Oksanen kesäk. 1924; SMSA. Saarijärvi. V. Mäilä 9.12.1954 N:o 1839.

32. Esim. *Sairaanhoidtajalehti* 5/1927, 88.

33. Esim. SMSA. Viitasaari. Astrid Reponen 1930; SMSA. Pyhämaa – Pyhäranta. Saimi Laurikkala 1928; SMSA. Sippola. Pirjo Viksten 1958.

34. Esim. SKS. Vihti. Vilho Halen 33. 1936.

35. Esim. SKS. Kalanti. Kustaa Valo KRK 11:10.

36. Esim. SKS. Heikki Haavio 168. 1933.

37. SKVR XII2:7419. Vihanti 1929.

38. Esim. SKS. Saarijärvi. Heikki Haavio 119. 1933; SMSA. Kiikala, Reikijoki. Helmi Laiho 3.6.1971, 3.

39. SKS. Karjala T.I. L. Laiho 5704. 1938.

ja tönnkö ja eij olluk ku' örännä vua. Ja se ol' emäntä männyt tupaaj ja sanona: "Lähtekee kahtomaan, se Jussi kuoloo!" Ja ne ol' sieltä männeet ja alakaneet hieroo sitä, ja se ol' sillon selevinnä, ja sanona ite', että Kirppi ol' hänen selässään ja meinas' tappoo. Sitä vanahat sanoi paenaeseks!⁴⁰

Painajainen voidaan nähdä, kuten yllä olevissa esimerkeissä, tuntemattomana ihmishahmona tai nimeltä mainittuna henkilönä, joka voi olla elävä tai kuollut. Se voidaan nähdä myös eläimen, erityisesti kissan tai koiran hahmossa⁴¹, epämääräisenä karvaisena olentona tai esineenä kuten kirnunmäntänä.⁴²

Kansanomaisessa diskurssissa painajaisesta on puhuttu sekä ihmisten että eläinten kohdalla tautina, jolle on esitetty myös fysiologisia syitä kuten vähäverisyys, verenkierron estyminen eli "veriseisatti"⁴³ tai eläimillä kuumuus ja huono ilmanlaatu karjasuojassa.⁴⁴ Perinteiset hoitoimet ovat yleensä olleet olennon karkottamiseen tai pelottamiseen viittaavia: esimerkiksi kiinnitetään hevosen tai lehmän eteen peili, jotta olento säikähtäisi ja poistuisi, tai asetetaan sen selkään haisevia tai teräviä esineitä estämään "ajamista".⁴⁵

Painajaisen on katsottu olevan pahansuovan ihmisen lähettäjä; tämä on suuttunut uhrilleen taikka kadehtii tai himoitsee jotain, mitä toisilla on. Aiheuttaja voi aktiivisesti kirotta uhrinsa tai olla myös tietämätön kadehtimisensa aiheuttamasta vahingosta.⁴⁶ Painaja voi yksittäistapauksissa olla myös petetty ja jätetty morsian⁴⁷

tai himolla voi olla seksuaalinen luonne, kuten seuraavassa: "Painajainen. Vaimonpuoli painaa ihmistä, kun se ajattelee miehen päälle, että hänen pitäisi tuo saaha."⁴⁸ Ruotsiksi painajaisen syystä käytetään kokoavasti nimitystä *starka tankar*, vahvat ajatukset. Se kattaa kateuden, vihan, himon ja mustasukkaisuuden.⁴⁹ Suomeksikin viitataan samaan: "toisen ajatus on voimakkaampi kuin toisen."⁵⁰

Aineiston perusteella painajaisen kulttuuriset tulkinnat seuraavat Suomessa noituuteen ja kateuteen liittyvän tradition yleistä maantieteellistä jakaumaa. Kateuden vuoksi aiheutettu vahinko on tyypillisempää Länsi-Suomelle, jossa kiinteämpi kyläasutus ja varallisuuden arvostaminen ovat näkyneet naapurivertailuna ja tarinoissa oman varallisuuden paranteluna naapurien kustannuksella. Kansainvälistä noita-perinnettä kuten tarinoita karjasuojassa häärineen noidan tai painajaisen rankaisemisesta on kerrottu vakavasti vain läntisellä alueella.⁵¹ Itä-Suomessa ja Karjalassa painajaiskokemuksen taustalla on usein loukattu vainaja⁵² ja karjan tapauksessa piru. Painajaisolennon tulkinta ja relevanssi riippuvat siitä uskomusympäristöstä, jossa siitä kerrotaan.

Monimerkityksisyys painajastraditiossa

Uskomusperinteen sanastolle on tyypillistä epäselvyys ja monimerkityksisyys. Monimerkityksisyydellä voidaan tarkoittaa sanan toisiinsa liittyviä mutta itsenäisiä merkityksiä (*täyspolysemia*), sen erilaisia vivahteita ja merkityksen sumeutta (*mikrovariaatio*) tai jotakin niiden väliltä.⁵³ Tyy-

40. SKS. Tuusniemi. N. Väättäinen 508. 1950.

41. Esim. SMSA. Pyhämaa. Maria Guseff 2.11.1929; SKS. Lapväärti. Artturi Railonsala 840. 1936. Loitsuaineistoissa korostuvat kuitenkin enemmän hiiri, oravat ja lintu. Hästesko 1910, 166.

42. Hästesko 1910, 167; SKS. Kittilä. S. Paulaharju b)13339. 1930 [1920]. Tarinoissa lehmää kiusaava painajainen muuttaa itsensä äkkiä talikoksi, kun joku tulee navettaan. Jauhiainen 1999, 305–306.

43. SMSA. Isojoki. O.V. Haaramo kesäk. 1924; SMSA. Kiikala, Rekiä. Helmi Laiho 3.6.1971.

44. SMSA. Heinola. Tuusjärvi. Jaakko Sivula kesäk. 1963.

45. Esim. SMSA. Vieremä. Kyllikki Kääriäinen 1950; SMSA Vanaja. A. Aarni 14.6.1927; SMSA. Iitti. M. Salpala 12.1.1929.

46. SMSA. Sonkajärvi. Josef Mähönen 27.5.1927; SMSA. Hartola. Astrid Reponen 1930, 15; SKS. Tyrväntö. Terttu Tupala 634. 1948; Vuorela 1960, 14–17, 19, 24; Hästesko 1910, 168, 228.

47. SKS. Tyrväntö. Terttu Tupala 634. 1948.

48. SKS. Enontekiö. Samuli Paulaharju b)13356.

49. Esim. Raudvere 1993, 108, 114, 116.

50. SKS. Tyrväntö. Terttu Tupala 634. 1948.

51. Matti Sarmela, Talonhaltijat sosiaalisessa kilpailussa. *Sampo ei sanoja puutu*. Kalevalaseuran vuosikirja 54. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1974, 354–355; Sirku Piispanen, *Kansanomainen maraali. Tutkimus savolaisista ja pohjalaisista uskomustarinoista*. Helsingin yliopisto 2009, 261.

52. Esim. SKS. Tuusniemi. N. Väättäinen 507. 1950; SKS. Koivisto. Ulla Mannonen 1142. 1936.

53. Matti Larjavaara, *Pragmasemantiikka*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2007, 108–111; Kaarina Koski, *Kuoleman voimat. Kirkonväki suomalaisessa uskomusperinteessä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2011, 119–120, 132–133, 154–155; Jutta

pillisiä teitä merkitysten jakautumiseen ovat metafora eli sanan kuvaannollinen käyttö sekä kansanuskossa erityisesti metonymia eli sanan käyttäminen muusta ilmiöstä, jolla on olennaista samankaltaisuutta alkuperäisen merkityksen kanssa.⁵⁴ Tämä tarkoittaa käytännössä sitä, että painajaisesta käytetään myös sellaista nimitystä, joka tarkoittaa ensisijaisesti jotain muuta – kuten edellä mainittu, lumikkoä merkitsevä talvikko – mutta jonka varsinainen merkitys on riittävän samankaltainen. Vastaavasti painajainen-sanaa käytetään myös muista ilmiöistä, joilla on olennaista samankaltaisuutta sen päämerkityksen kanssa. Esimerkiksi parannusloitsussa painajainen rinnastuu muihin ihmisen ulkopuolelta tuleviin tauteihin kuten kiroihin ja ruttoon, jotka kaikki karkotetaan loitsussa rautaisen vuoren rakoon. ”Kiru siellä kiusajainen / paru siellä painajainen” -sisältöiset säkeet kirojen ja ruton sanoissa⁵⁵ kuvaavat tätä osittaista samastamista. Tutkijalle sanan metonymisten laajennusten tarkastelu voi kertoa, millaisia merkityksiä kyseisessä ilmiössä on pidetty olennaisina.

Etenkin Länsi-Suomessa painajainen liittyy olennaisesti noituudella vahingoittamiseen, ja sille on keskeistä myös painaminen ja liikkumisen estäminen. Tältä pohjalta painajaiseksi on kutsuttu myös rekeen taiottua yliluonnollista painoa, jonka vuoksi hevonen ei saa kuormaa liikkeelle ilman vastatoimia.⁵⁶ Hevosten väsymisestä on kerrottu erityisesti hautausmaahan yhteydessä, jolloin painolle, ”ruumispinajaiselle”,⁵⁷ on esitetty myös muita syitä kuten vainajan syntisyys tai siitä kielivä piru istumassa näkymättömänä arkun kannella.⁵⁸ Reen painavuudesta ja painajaisolennosta kertovat traditiot ovat pääosin erillisiä, mutta niiden väliltä löytyy myös suhde.

Lapissa lehmää vaivaavasta painajaisesta on kerrottu päästävän eroon pyyhkimällä siitä hikeä heinätukkoon ja piilottamalla tukko matkalaisen rekeen. Teko voidaan tulkita myös tahalliseksi vahingon aiheuttamiseksi sille, jonka matkanteon painajainen keskeyttää.⁵⁹

Keski-Suomessa, Savossa ja Karjalassa, missä painajainen tulkitaan tyypillisemmin vainajan aiheuttamaksi, painajaiseksi nimitetään aineistossa myös muunlaista vainajaperäistä häirintää tai vainoa, joka on luonteeltaan fyysistä. Seuraavassa kertojan isä on kompastunut hautausmaalla ja kiroillut:

[..] niin sillo sieltä hautausmaalta lähtikii häntä seuraamaa sellanen painajainen, ei näkynyt mittää, mutta kuului, kun se kulki perästä ja tuppais ihan kurkkuu kuristammaa ja koko matkan kulki perässä ja hää kun tuli kottii ja mäni luhtii makkaamaa, niin se tuli ja työnsi niin kuin karvasen kintaan kurkkuun, että ei saanut huutaakaa, [..]⁶⁰

Painajainen toimii tässä vainajien tapaan; vainajat tai niitä edustavat voimat voivat ahdistella etenkin normirikkomuksen tehnyttä ja myös puristaa tai pusertaa uhriaan.⁶¹

Painajaiseksi on nimitetty myös muuta liikkumisen estävää, lumouksenkaltaista tilaa ja lamaanusta. Esimerkiksi karhun on kerrottu aiheuttavan saalistamilleen eläimille painajaisen. Sillä tavoin karhu voi saada kiinni vaikka hevosenkin.⁶² Painajaisen kerrotaan yllättäneen myös haaskalla väijyneen metsästäjän, joka ei pystynyt ampumaan, vaikka kettu tuli lähelle.⁶³

Painajainen-sanan merkitysvivahteet sisältävät siis toisaalta noituuteen ja vainajiin liittyviä

Salminen, *Epäilemisen merkitys. Epäillä-sanueen polaarinen kaksihakmotteisuus kiellon ja kielteisyiden semantiikan peilinä*. Helsingin yliopisto 2020, 33–36.

54. Dirk Geeraerts, *Prototypicality Effects in Diachronic Semantics. A Round-up*. Teoksessa Günter Kellermann & Michael Morressey (toim.), *Diachrony within Synchron. Language History and Cognition*. Peter Lang 1992, 183; Larjavaara 2007, 123–124.

55. SKVR XIII4:12737; SKVR XII2:6174.

56. SMSA. Juva. Arvo Inkilä talv. 1936, 12; SMSA Juva. Astrid Reponen 1931; SKS. Lahti < Hollola. Hakala, Ida 114. 1937; SKS Karstula. Samuli Paulaharju b) 14269. 1930. Muist.kirj. 1928; *Nuori Karjala* 11/1910, 211–212.

57. Esim. SKS. Asikkala. Hilda Maria Hirsikoski b) 43. 1928.

58. Koski 2011, 207–211.

59. SKS. Karunki. Aukusti Kantojärvi KRK 245:711; SKS. Enontekiö, Hetta. S. Paulaharju b)13315. 1930. (Muist. kirj. 1920)

60. SKS. Uusikirkko. Ulla Mannonen 8367. 1938.

61. Esim. Kaarina Koski & Pasi Enges, ”Mi en ossaas sanoa mitem mie näin.” Erikoisten aistihavaintojen tulkinta uskomusperinteen pohjalta. *Elore* 17:1 (2010), 32–33; Koski 2011, 215.

62. SMSA. Vuolijoki. Lauri Lounela 24.5.1945, 19; SMSA. Sotkamo. Lauri Lounela 4.6.1941, 19.

63. SKS. Sortavala. Matti Moilanen 2276. 1937.

yliluonnollisia viittauksia, toisaalta taas painoon, lamaantumiseen ja toiminnan estymiseen liittyviä käytännöllisiä merkityksiä.

Tieteellistyvät näkökulmat

Sivistyneistö nimitti kansanomaisia käsityksiä taikauskoksi. Edellä siteeratun Lönnrotin *Suomalaisen talonpojan koti-lääkäriin* tapaan myös lehdistö kävi uskomusten kanssa jatkuvaa vuoropuhelua. Lähestymistavat sekä ihmisen että eläinten painajaiseen ovat pääosin neljänlaisia: 1) etnografisia kuvauksia parannustoimista,⁶⁴ 2) kaskuja, joissa taikauskaiset toimet esitetään koomisessa valossa⁶⁵ tai joissa jossa apu löytyy taikojen sijaan moderneista keinoista,⁶⁶ 3) valistavia puheenvuoroja, joissa kiistetään taikauskoisten näkemysten pätevyys joskaan ei esitellä tarkemmin tieteellisiä vaihtoehtoja⁶⁷ sekä 4) tietopohjaisia lehtiartikkeleita, joissa selitetään tarkemmin painajaisista synnyttäviä mekanismeja.⁶⁸ Erityisesti lehmien painajaisen kohdalla artikkelien pääviesti eli karjan elinolojen kohentaminen tuli selväksi:

Huono ja pilaantunut navetta ilma vaikuttaa suorastaan eläinten terveyteen. Niinpä on lantanavetoissa tavallisena tautina n.k. ”painajainen”, joka öisin ahdistaa lehmiä ja hevosiakin. Taudin aiheuttaa hapen eli raittiin ilman puute, sillä ylenmäärin pilaantunut navetta ilma ei sisällä niin paljon puhdasta eli todellista ilmaa (happea), että se riittäisi hengittämiseen, jonka vuoksi eläimet tukehtuvat tai ainakin kärsivät ilman puutteesta.⁶⁹

Ihmisten painajaisen kohdalla lääketieteellisiin annettujen ohjeistukset olivat huomattavasti kirjavampia. Yhteistä niille on painajaisepisodin tar-

kasteleminen unena, ja unien katsottiin syntyvän kehollisista ärsykkeistä ja häiriöistä. 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa julkaistujen tekstien mukaan painajaisen nimellä tunnettu ahdistuksen tunne syntyy, kun hengitys syystä tai toisesta tulee estetyksi,⁷⁰ mikä puolestaan selitettiin esimerkiksi lihavuudella, sydäntaudilla tai vaillinaisella verenkierrolla, veren liiallisella sakeudella ja hidasjuoksuisuudella, liian tukevalla iltasyönnillä tai mahaan kertyneellä ilmalla.⁷¹ Erikoisimman teorian mukaan syynä oli suun kautta hengittäminen. Silloin suu, kurkku ja lopulta keuhkotkin voivat kuivua ja lakata toimimasta. Painajaisen aiheuttamat tuskat ja kauhukuvat ovat kehon yritys havahduttaa nukkujia, koska muuten seurauksena voi olla kuolema.⁷²

Tieteelliset selitykset korostivat ajan unikäsitysten mukaisesti painajaiskokemuksen tapahtuvan unen aikana. Niiden mukaan hengenahdistus ja rinnan puristus fyysisinä seikkoina saivat nukkujan uneksimaan, että hänen päälleen istuu jokin hirviö. Hirviön ulkomuoto perustui kokijan omiin odotuksiin ja ajatuksiin.⁷³ Toisin sanoen tämä fyysinen tuskatila, painajainen, aiheutti pahoja unia. Paikoin ahdistavia unia luonnehditaankin lehdissä painajaisen tuomiksi.⁷⁴ Murreaineistoissakin muutama tiedonanto sisältää ajatuksen, että painajainen näyttää tai aiheuttaa ihmisille pahoja unia tai kiusaa nukkujaa pahoilla unilla.⁷⁵ Ne poikkeavat perinneaineistojen yleislinjasta mutta voivat selittyä aikansa tieteellisten näkemysten pohjalta.

Edellä on todettu, että unihalvauksen uhri kokee yleensä olevansa hereillä. Myös perinneaineistoissa etenkin omakohtaiset kertomukset kuvaavat usein kokijan olevan hereillä, kuten seuraavassa:

64. Esim. *Saimaa* nro 94, 26.11.1895, 2; *Satakunta* nro 24, 25.2.1893, 2.

65. Esim. *Hämeen sanomat* nro 16, 9.2.1895, 3; *Suomalainen* nro 44, 19.4.1899, 2.

66. Esim. *Raahen lehti* nro 44, 4.6.1898, 3; *Pellervo* nro 13, 3.4.1930, 239.

67. Esim. *Turun lehti* nro 36, 29.3.1898, 3.

68. Esim. Uni ja unennäöt. *Kyläkirjaston kuvalehti* 4/1892, 42–45; Unesta ja nukkumisesta. *Hämeen sanomat* nro 16, 16.4.1889, 3.

69. Raittiin ilman merkitys navetoissa. *Sosialisti* nro 20, 26.1.1926, 7.

70. Unesta ja unennäöstä. *Opiksi ja huviksi* 3/1899, 44.

71. Hengenahdistus. *Ravinto ja terveys* 3/1933, 9; *Haminan Sanomat* nro 48, 28.6.1895, 2.

72. *Uudenkaupungin sanomat* nro 121, 28.10.1916, 4.

73. Esim. *Suomen Kuvalehti* nro 23–24, 16.12.1893, 365; Uni ja unennäöt II, *Kyläkirjaston kuvalehti* 4/1892, 45; Unesta ja nukkumisesta. *Hämeen sanomat* nro 16, 16.4.1880, 3.

74. Esim. *Sirkka. Nuorten toveri* 12/1939, 228.

75. SMSA. Hämeenkyrö. Ilmari Kohtamäki 12.7.1935, 5; SMSA Pielavesi. Olavi Nuutinen 1959 C; SMSA. Töysä. Erkki Peltonen 14.2.1929, 16.

Kerran kun olin hereillä yöllä, kuulin kuin joku tuli ovesta, kuulin askeleetkin. Tunsin sen henkityksen ja sit se kuristi minua kurkusta pitkän aikaa. Se oli painajainen.⁷⁶

Ilmiötä yleisluontoisesti kuvaavissa kansanomaisissa tiedonannoissa sen sijaan on tavallista mainita nukkujan rintaa puristavan painajaisen tulevan kiusaamaan unessa.⁷⁷ Uni on ollut kansanuskossa legitiimi yliluonnollisen kokemisen väylä. Siinä missä henkilökohtaiset kuvaukset pyrkivät toistamaan koetun mahdollisimman uskollisesti, muiden kertomat versiot ottavat enemmän vaikutteita perinteestä.⁷⁸ *Haminan Sanomissa* vuonna 1895 kahden miehen vuoropuheluksi puettu valistava esitys tarttuu eksplisiittisesti valveen ja nukkumisen kysymykseen. Yliluonnolliseksi tulkitsemansa kissanmuotoisen painajaisen kokenut taikauskoinen mies toistaa itsepintaisesti olleensa hereillä, mutta ajankohtaisemman lääketieteellisen tiedon hallitseva ystävä ilmoittaa päättäväisesti hänen vain luulleensa niin ja olleen unessa. ”Unia pidetään sitte puoli heränneinäkin täytenä totena.”⁷⁹

Vaikka 1900-luvun alussa esitetyt tieteellispohjaiset näkemykset eivät nykypäivän näkökulmasta katsoen aina osuneet oikeaan, niihin perustuvan valistuksen ansiona on ollut terveyttä ja hyvinvointia koskevan tiedon jakaminen. Käytännöllisten neuvojen avulla sekä ihmisten että eläinten ahdistustiloja on voitu ehkäistä ja lievittää. Perinneaineistossa mainitaan 1930-luvulla, että ihmisiä vaivaava painajainen oli aiemmin yleinen mutta sittemmin kadonnut.⁸⁰

■ Kuva 1. Pilapiirros *Matti Meikäläinen* -pilalehdessä nro 11, 28.5.1897. Painajaisen vaivaamana on todennäköisesti svekomaanien johtohahmo Axel Olof Freudenthal (1836–1911), joka julkaisi kirjoituksiaan *Viking*-lehdessä.

Painajainen yhteiskunnallisena ja poliittisena metaforana

Suurin osa painajainen-sanan käytöstä lehdistössä 1900-luvun alkupuolella liittyy yhteiskunnalliseen keskusteluun. Analyysini sanoma- ja aikakauslehtiaineistosta perustuu noin 500 lehtiartikkeliin,⁸¹ jotka on etsitty painajainen- ja painajaisuni-sanojen eri muotoihin perustuvilla sanahauilla Kansalliskirjaston digitaalisista kokoelmista. Otos ulottuu vuodesta 1880 vuoteen 1956.

Painajainen-sanan käyttö taloutta ja politiikkaa käsittelevissä teksteissä perustuu haitan, kiusan, rasitteen ja väkivaltaisenkin sorron merkitykseen. Sanaa käytetään metaforisesti ei-toivotuista

76. SKS. Orimattila. Anja Huttunen 463. 1948.

77. SMSA. Hattula, Katinala. Urho Tuomola syysk. 1933, 6; SMSA. Kymi. Väinö Tala kevät 1946, 8.

78. Esim. Lauri Honko, Memorates and the study of folk belief. *Journal of the folklore institute* 1:1–2 (1964), 11–12; Koski & Enges 2010, 20.

79. *Haminan Sanomat* nro 48, 28.6.1895, 2.

80. SKS. Savonlinna. Aleks Seppänen KRK 85:49. 1935.

81. Luku on epätarkka muun muassa siksi, samoja tekstejä julkaistiin useissa eri lehdissä.

ilmiöistä. Yhteiskunnallisten epäkohtien, kehitystä haittaavien ja toimintakykyä lamauttavien tekijöiden sekä toimijoiden kerrotaan rasittavan *kuin* painajainen tai ne nimetään suoraan painajaiseksi: esimerkiksi korkea vero on painajainen maan kaupalle ja teollisuudelle ja perunarutto puolestaan perunaviljelijöille.⁸² Tietämättömyys on ”painajainen, joka raskaana taakkana painaa tietoisien, eteenpäin pyrkivän joukon hartioilla”⁸³.

Painajaisen tavallisin attribuutti lehtiaineistossa on raskas,⁸⁴ mutta talouspoliittisessa kirjoittelussa se on myös taannuttavasti vaikuttava, elämää tukahduttava ja elinvoimia jäytävä.⁸⁵ Poliittinen tilanne ja kanta vaikuttavat siihen, mikä tai kuka on painajainen. Vuosituhannen vaihteen molemmin puolin puhutti kielikysymys. Suomenkieliset esittivät painajaisenaan kielen epätasa-arvon: ”Vieläkin siis haittaa painajaisen tavoin oikeustojamme ruotsinkielen ylivalta.”⁸⁶ Vastaavasti fennomaanit esiintyivät pilapiirroksessa svekomaanin eli ”Viikinkin” painajaisena (Kuva 1).

Jo 1800-luvulta lähtien työväestön painajaiseksi on luonnehdittu heidän työllään herroiksi elävää omistavaa luokkaa, porvareita ja pappisäätyä.⁸⁷ Painajaiseksi on luonnehdittu vanhaa tsaarinvaltaa,⁸⁸ mutta kohta jo paljon yleisemmin sen kumonnutta kommunismia. Sekä bolshevismia että Suomen sisällissodan punaisia ja heidän valtaansa on kutsuttu punaiseksi painajaiseksi.⁸⁹ Kristilliset viestit sijoittivat olojen levottomuuden ja ahdistuksen syyn toisaalle:

Mitäs nukkunut tietää, se kuorsaa vaan ja näkee unta painajaisesta, joka hänen sydänalustassaan ahdistaa. Hän nimittää sitä milloin sosialismiksi, milloin kapitalismiksi ja milloin milläkin nimellä, mutta ei tiedä, että se on saatana, joka hänen kanssaan kujeilee.⁹⁰

Painajaisena niin yhteiskunnassa, puolueissa kuin seurakunnissakin ovat myös huonot toimintakäytännöt kuten epäluottamus, eripuraisuus ja loanheitto.⁹¹ Ongelma voidaan henkilöidä nimeltäkin mainittuihin ihmisiin, joiden toiminta haittaa yhteisten asioiden edistämistä tai joiden kanssa on hankala työskennellä.⁹² Painajaiseksi on luonnehdittu myös rikollisjoukkoja, huligaaneja ja mielivaltaisia sotilasjoukkoja.⁹³ Painajainen-sanan runsas käyttö aseistetuista toimijoista ja ei-mieluisesta hallinnosta tuo siihen sorron ja vallankäytön vivahteen.

Painajaismetaforaa on käytetty erityisesti suurten ja vakavien haittojen kuten työttömyyden, juopottelun, sairauden, velkaantumisen tai sodan kohdalla. Se oli kuitenkin monikäyttöinen ja viittasi myös hiukan vähäpätöisempiin huoliin. Sellaisia ovat esimerkiksi pelko, että puvusta putoaa nappi,⁹⁴ liian ahtailla kengillä käveleminen⁹⁵ taikka koululaulujen painajainen: että rytmi on laimea ja sitkeä, sanoja ei kuulu ja konsonantit häviävät kuulumattomiin.⁹⁶ Arkisimmillaan painajainen oli vain haittapuoli, ja niinpä esimerkiksi kahdella eri työntekijäryhmällä voi olla ”samat edut ja samat painajaiset”.⁹⁷

82. *Käkisalmen Suomalainen* nro 33, 20.4.1910, 2; *Käytännön maamies* 9/1934, 14.

83. *Tie vapauteen* 8/1930, 8.

84. Esim. *Suur-Savo* nro 15, 9.2.1915, 4; *Sanomia Turusta* nro 39 15.2.1901, 1; *Sosialisti* nro 276, 29.11.1915, 5; *Savon Kansa* nro 3, 11.1.1919, 1.

85. *Kansan Lehti* nro 20, 18.2.1904, 2; *Riihimäen Sanomat* nro 27, 8.3.1919, 3; *Hämeen Voima* nro 15, 5.2.1907, 2.

86. *Vaasan lehti* nro 30, 13.4.1889, 1.

87. *Hämeen Voima* nro 15, 5.2.1907, 2; *Uusi Aura* nro 28, 4.2.1906, 7.

88. *Kaleva* nro 26, 3.2.1919, 2; *Työmies* nro 1, 2.1.1918, 2.

89. *Salmetar* nro 41, 12.4.1919, 3; *Riihimäen Sanomat* nro 31, 16.3.1920, 2; *Haminan Lehti* nro 32, 29.6.1918, 4; *Hämeen Kansa* nro 77, 25.4.1931, 3.

90. *Länsi-Suomen kristilliset sanomat* 11–12/1909, 76.

91. Esim. *Kansan Lehti* nro 20, 18.2.1904, 2; *Keskisuomalainen* nro 76, 4.4.1918, 2; *Savon Kansa* nro 3, 11.1.1919, 1; *Totuuden todistaja* 4/1926, 6.

92. Esim. *Vapaus* nro 22, 22.2.1928, 3; *Tampereen Sanomat* nro 68, 24.3.1906, 2.

93. *Haminan Lehti* no 107, 28.9.1915, 3; *Savonmaa* nro 137, 5.12.1925, 1; *Satakunta* nro 89, 13.8.1912, 3.

94. *Kotiliesi* 6/1929, 190.

95. *Hopeapeili* 6/1939, 28.

96. *Säveletär* nro 21, 15.11.1909, 222.

97. *Suomen Sosialidemokraatti* nro 150, 5.7.1926, 6.

■ Kuva 2. Maalaisliitto ja Sosialidemokraatit tanssivat vuoteessaan hikoilevan virkamiesten painajaisena. Kuva viittaa tilanteeseen, jossa kumpikin puolue odottaa toisensa ajavan palkkojen nostoa mutta kumpikaan ei tee sitä. "Ja siten nämät molemmat suuret puolueet yhdessä muodostavat sen raskaan painajaisen, joka likistää maan virkakuntaa, vahingoksi koko yhteiskunnalle ja loppujen lopuksi myöskin näille puolueille." *Virkamiesten aikakauskirja* nro 5, 28.5.1930, 113.

Metaforan yhteys painajaisolentoon

Poliittisiin painajaismetaforiin viittaavat kuvat osoittavat, että yhteiskuntaa tai ihmisryhmiä painavat, sortavat, likistävät ja puristavat tekijät palautuivat mielikuvaan vaivoista tai hahmoista, jotka piinaavat sängyssään hikoilevaa ihmistä. 1900-luvun ensimmäisillä vuosikymmenillä julkaistiin myös useita tekstejä, joissa rinnastus painajaisolentoon selitettiin eksplisiittisesti. Muutama näistä teksteistä noudattaa samaa kaavaa: ensin muistutetaan, mikä painajainen on, kuinka se istahtaa rinnan päälle ja kuristaa kurkkua. Painajainen tunnistetaan pelkäksi uneksi, jonka kyn-

sistä onnistutaan vapautumaan, tai taikauskoksi, josta ei tarvitse välittää. Mutta sitten havaitaan, ettei kaikki olekaan hyvin: tosiasiaassa olemme edelleen lamaanuneita tai sorrettuja. Lopuksi tunnistetaan se valvetodellisuudessa rasittava "painajainen" ja kehotetaan toimimaan sitä vastaan.⁹⁸ Rinnastus painajaisolentoon voi olla myös toisenlainen. *Lapatossu*-lehdessä julkaistiin sarkastinen kuvaelma parannustapahtumasta. Potilaana oli paikkakunnan henkitorissaan kituva sosialisti-osasto. Potilas vietiin parantajalle, ja hengenahdistuksen syyksi paljastuivat painajaiset, joiksi tunnistettiin eräät sosialistiset liikkeet. Kun köysi niihin katkaistiin, potilaan olo keveni ja hän pystyi ottamaan jo vaappuvia askeleita.⁹⁹

Vaikka painajainen oli osin haalistunut vain haittapuolta tarkoitavaksi sanaksi, siihen liittyi edelleen fyysisen puristuksen ja hengenahdistuksen mielikuvia. Esimerkiksi sortovuosien "painajaisen alla oli vaikea hengittää vapaasti" ja moraalittomien tekojen tuoma velka oli "näkömätön painajainen, joka ahdistaa ihmiskunnan vapaata hengitystä".¹⁰⁰ Metaforat myös kasautuvat. Rasi-tettu osapuoli voi olla myös painajaisen *ikeessä*, ja painajainen mielletään taakaksi, jolloin se on nostettava tai ravistettava hartioilta.¹⁰¹

Aineistoni osoittaa, että muutkin uskomus-traditioon perustuvat metaforat olivat yleisiä lehtikirjoittelussa 1900-luvun alkupuoliskolla. Ongelmana saattoi olla suursodan kaamea aave, kommunismin painajainen tai pulakauden kummitus.¹⁰² Painajaisiksi luonnehdittuja sortojärjestelmiä ihmiskunnan historiassa on nimitetty myös pahansuoviksi jättiläisiksi.¹⁰³ Poliittisessa kirjoittelussa ei ole ollut välttämätöntä tietää, viittaako vertauskuva uskomusperinteen demoniseen olentoon vai yksinkertaisesti vain tuskaan ja rasi-tukseen. Olennaista oli painajaisiksi nimettyjen ilmiöiden kielteisen vaikutuksen tunnistaminen, ja kukin on voinut tulkita viittauksen mieleisellään tavalla. Merkityksen epäselvyys jättää tilaa yksilöllisille tulkinnoille ja mahdollistaa sanan monenlaiset käyttöyhteydet.

98. *Nuori Suomi* nro 20, 24.5.1907, 171; *Länsi-Suomi* nro 2, 9.1.1915, 1; *Viipurin Sanomat* nro 115, 7.11.1917, 5; *Käkisalmen sanomat* nro 147, 29.12.1925, 1-2.

99. *Lapatossu* nro 22, 15.11.1914, 3.

100. *Kasvatus ja koulu* 1/1934, 5; *Tietäjä* 9/1910, 291.

101. *Lapatossu* nro 22, 15.11.1914, 3; *Suomen terveydenhoito-lehti* 4/1898, 54; *Laatokka* nro 86, 6.8.1941, 2.

102. *Länsi-Uusimaa* nro 99, 31.12.1929, 1; *Karjala* nro 160, 17.6.1937, 1.

103. *I.S.R.K. Liiton joulujulkaisu* 1919, 90.

Yleistyvät tieteelliset selitykset laajensivat tulkintavaihtoehtojen kirjoa, kun painajaisolento selitettiin tuskatilan aiheuttajan sijasta tuskatilan seuraukseksi eli hengenahdistuksen synnyttämäksi pahaksi uneksi. Lähtökohta oli kuitenkin edelleen se, että painajainen oli fyysinen ilmiö ja siinä mielessä eri asia kuin paha uni. Asiaa valaisee osuvasti katkelma novellista, jossa ukko oli nukkunut yönsä rauhattomasti: ”Pahat unet olivat raastaneet hänen sieluaan ja painajainen kiusannut raihnaista ruumista.”¹⁰⁴ Painajaisen ja pahan unen suhde on tässä katsannossa jo niin kiinteä, että pahojen unien kutsuminen painajais-uniksi tai koko epämiellyttävän tilanteen nimittäminen toisinaan painajaiseksi ahdistavine mielikuvi-neen on odotuksenmukaista; palaan tähän jäl-jempänä. Sanan varsinaisen merkityksen muut-tuminen kehollisesta tuskatilasta pahaksi uneksi edellytti vielä painajaisen ruumiillisen luonteen sivuuttamista.

Painajaisen psykologisoituminen

Painajaisen psykologisoituminen tapahtui 1900-luvun alkupuolen julkisessa keskustelussa kahdella rintamalla. Ensinnäkin uudemmat uniteoriat painottivat unien psyykkistä alkupe-rää ja toiseksi painajaisena alettiin lehdistössä käsitellä yhä enemmän myös henkisiä taakkoja. 1800-luvulla unia oli selitetty reaktioina ulkoiisiin ärsykyksiin, jolloin unisisältöjä oli pidetty mer-kityksettöminä.¹⁰⁵ 1920-luvulta lähtien Suomessa keskusteltiin kuitenkin jo paljon Freudin uniteo-rioista, ja näkemys unien tärkeydestä yksilön ali-tajuisten halujen ja pelkojen selvittämisessä alkoi saada jalansijaa.¹⁰⁶

Yhteiskunnallisia epäkohtia kuten työttö-myttä, köyhyyttä tai epäoikeudenmukaisuutta, joita oli aiemmin luonnehdittu yhteiskunnan toimintaa haittaaviksi painajaisiksi, alettiin

1930-luvulla lähestyä yksilön mieltä painavina ongelmina. Niiden lisäksi painajaisina kuvailtiin monia muitakin huolia ja pelkoja. Muutos näkyy useissa eri tekstilajeissa. Aikakauslehtien novel-leissa kuvattiin värikkäin sanankääntein pelon tai huonon omantunnon aiheuttamaa painajais-ta, joka vainoo ihmistä päivin ja öin.¹⁰⁷ Myös poliit-tiset tekstit vakuuttivat vetoamalla tunteisiin ja näyttämällä yhteiskunnalliset ongelmat yksilön kokemuksena ja häntä kalvavana painajaisena, kuten seuraavassa:

Työttömyys kasvaa päivä päivältä. Kurjuus kurkistelee tuhansiin työläiskoteihin. Huo-lestuneina astelevat tuhannet perheenisät ja -äidit kaupunkien katuja ja kylien kujia kalvava painajainen povessaan. Tuo huolestuneisuus johtuu siitä, etteivät he tiedä keinoa millä pelastaisivat perheensä painumasta asteettain yhä syvemmälle kurjuuden kuiluun. Tuo pai-najainen on kalmantuoksuinen nälkä.¹⁰⁸

Varallisuudesta riippumatta painajaisena olivat epävarmuus, huoli ja niistä kumpuava pelko, joka ”aiheuttaa meille moninaisia häiriöitä ja hei-kentää suuresti toimintakykyämme”.¹⁰⁹ Epävarmuuden ja pelon painajaismaisuu-teen vetosivat myös vakuutusyhtiöt mainoksissaan. Kun huoli rakkaiden kohtalosta elämän arvaamattomuuden vuoksi vaivaa painajaisen lailla, henkivakuu-tuksen hankkiminen palauttaa mielenrauhan ja toimintakyvyn.”¹¹⁰

Aikakauslehdissä pohdittiin myös henkisen kuormittumisen syitä: ”nykyajan” levottomuutta, vaativuutta ja kärjistynyttä olemassaolon taiste-lua. Niiden todettiin aiheuttavan unettomuutta ja tekevän ihmisistä huolestuneita, kiihkoisia ja ärtyisiä. Ongelmana olivat ajatukset, jotka ”seu-raavat toinen toistaan niin nopeassa tahdissa,

104. *Työväen joulualbumi. Suomen sosialidemokraattisen sanomalehtimiesliiton joulujulkaisu* 1929, 60.

105. Esim. Oskar Reinhold Strömfors, *Om drömmar. Ett bearbetadt utdrag i öfversättning från ett föredrag af biskop Monrad hållet den 6 april 1862 i Köpenhamn*. Pennibibliothek för svenska allmogens i Finland utgifwet af nyländingar 10. Edlund 1867, 13.

106. Yrjö Kulovesi, Lääkeopillisen psykologian alalta. *Valvoja-Aika* nro 9/1923, 490–495; Erik Ahlman, Psykoanalyysin kehityksestä. *Valvoja-Aika* 7–8/1924, 300–301; Oiva Elo, Vähän unesta ja unettomuudesta. *Sielunterveysseuran aikakauslehti* nro 1–2/1934, 54–55; ks. myös Sigmund Freud, *Unien tulkinta*. Suomentanut Erkki Puranen. Gummerus 2001, 25–26, 41–42. (Saksankielinen alkuteos *Die Traumdeutung* ilmestyi vuonna 1899.)

107. Esim. *Jännike* 6/1937, 3; *Lukki* 16/1934, 9.

108. *Sosialisti* nro 264, 13.11.1930, 3.

109. *Yhteistyö. Pienviljelijäin keskusliiton järjestölehti* 12/1939, 281; ks. myös esim. *Suomen konttoristilehti* 12/1930, 161; *Herää valvomaan* 12/1936, 255.

110. *Suojattu koti* 2/1934; *Kaleva. Tietoja Kalevan asiamiehille* 10/1933, 87.

■ Kuva 3. Henkivakuutusyhtiö Salaman mainoksessa näkyy lumen painosta taipunut oksa kuin kutsuen pohtimaan, vieläkö se voi kestää vai joko katkeaa. Teksti viittaa epävarmuuden raskaaseen painajaiseen, joka sekin lisää painolastia. Mutta siitä henkivakuutus voisi vapauttaa. Mainos julkaistiin vuosina 1938 ja 1939 yli kymmenessä eri lehdessä. Esim. *Uusi huomen* nro 7, 30.4.1939,2; *Joulukynttilät* 1938, 44; *Taistelija* 11/1938, 2 ja *Naisten ääni* nro 20, 15.10.1938, 2.

etteivät aivot saa hetkenkään rauhaa”¹¹¹ tai jotka ”saavat vaikeutesi, surusi, harmisi, huolesi tai todelliset onnettomuutesi matelemaan ylitsesi kuin kasvava ja ahdistava painajainen.”¹¹² Lehdissä kuvailtiin kokemuksia, joita nykyään kut-

suisimme stressiuniksi. Niiden aiheuttajana oli ”kiireen painajainen”: ”Unissanne kiirehditte asemalle juoksujalkaa, vaikka jalkanne ovat lyijynraskaat ja matkaa on viisi kilometriä ja aikaa viisi minuuttia.” Aseiksi tätä aikakauden levottoman rytmin luomaa painajaista vastaan suositeltiin rauhallisuutta, keskittymistä ja tyyneyttä.¹¹³

Näissä teksteissä painajainen on öin ja päivin vaivaava murhe, joka voi aiheuttaa myös pahoja unia. Pahoja unia nimitettiin 1900-luvun alkupuolella myös *painajaisuniksi*. Fysiologisen uniselityksen pohjalta kun ”nukkujalla on oikein kylmä tai kuuma, näkee hän n.k. painajaisunia.”¹¹⁴ Vaikka painajaisunta käytettiin toisinaan metaforana esimerkiksi punaisten vallasta samalla tavalla kuin painajaista,¹¹⁵ sen käyttö ja merkitys olivat pääosin erilaisia kuin painajaisen. Kun painajainen oli epäkohta, johon pitää tarttua, painajaisuni oli vain kuvitelmaa, joka haihtuu. Vastoinkäymiset hävisivät kuin ilkeä painajaisuni, vaikka saattoivatkin jättää ikävän muiston.¹¹⁶ Vaikeuksien päättymistä verrattiin painajaisunesta heräämiseen.¹¹⁷ Todellisten tapahtumien rinnastaminen painajaisuneen korosti niiden kauheutta. Esimerkiksi höyrylaiva Kurun uppamista vuonna 1929 kuvattiin tuoreeltaan kuin pahaksi painajaisuneksi, ja punaisista oli muistona ”kauhu, jonka veroista eivät hurjimmatkaan painajaisunet herätä.”¹¹⁸ Onnettomuuden kuten tulipalon kohdatessa sitä ei haluta uskoa todeksi vaan mieluummin luullaan tai toivotaan painajaisuneksi.¹¹⁹

Freudilainen unikäsitys tavallaan sekoitti tämänkin eron, jossa painajainen on todellista piinaa ja painajaisuni vain kuvitelmaa. Jos unet kertovat syvimmistä, tukahdutetuista tunteista, ne ovat todempia kuin uneksija haluaa myöntää.

Merkityksen variaatio muutoksen merkinä

Sanan monimerkityksisyys voi mahdollistaa uskonvaraisista ilmiöistä puhumisen ilman täs-

111. *Koti. Vuosikirja perheenemännille* 1934, 43–44.

112. *Aamu* 2/1930, 72–74

113. *Seura* nro 9, 3.3.1937, 26.

114. *Laatokka* nro 216, 28.9.1944, 4.

115. *Rauman lehti* nro 109, 21.9.1929, 2.

116. *Itä-Häme* nro 49, 13.12.1928, 1; *Karjala* nro 114, 28.4.1929, 17. Ikävistä muistosta esim. *Opettajain lehti. Kansanopetusta käsittelevä kuvallinen viikkolehti* nro 5, 26.4.1918, 1.

117. Esim. *Laatokka* nro 108, 26.9.1941, 3; *Sisä-Suomi* nro 294, 24.12.1927, 10.

118. Kurusta: *Lalli* nro 208, 10.9.1929, 1; *Keskisuomalainen* nro 207, 10.9.1929, 4. Punaisista: *Tampereen sanomat* nro 37, 23.4.1918, 3.

119. Esim. *Laatokka* nro 176, 24.8.1949, 2; *Paikallissanomat* nro 31, 2.8.1928, 3.

mällistä kannanottoa niiden luonteesta.¹²⁰ Merkityksen variaatio voi myös kertoa meneillään olevasta merkityksen muutoksesta.¹²¹ Painajaisen kohdalla olemme nähneet molemmat: se on alkujaankin tarkoittanut sekä tautia että olentoa, ja 1900-luvulla tallennetut aineistot kertovat variaation lisääntymisestä ja merkityksen muutoksesta. Metaforisen, yhteiskunnallis-poliittisen käytön myötä painajainen-sanankäytötavat ja merkitykset laventuivat samalla, kun aiemmat uskomukset hiipuiivat. Lisäksi unikäsitys muuttui 1900-luvun alkupuolella. Sen myötä jako fyysisen painajaisen ja sen aiheuttamien psyykkisten unikuvien välillä alkoi menettää merkitystään. Unien sisällöt yksilön syvimpien tunteiden peilinä nousivat kiinnostavammiksi kuin fyysiset syyt. Viimeistään 1940-luvulle tultaessa kokonaiskuva mieltä painajaisena raskauttavista huolista ja peloista oli jo hyvin lähellä niitä ahdistuksen synnyttämiä unikuvastoja, joita nimitettiin pahoiksi uniksi tai painajaisuniksi.¹²² Painajaisen ja unen välinen ero alkoi käydä epäolennaiseksi.

Arkiselle kielenkäytölle on ominaista ekonomisuus: mutkikkaita tai turhiksi koettuja eroteluita sivuutetaan, ja arkikäsitteiden määrää ei turhaan kasvateta.¹²³ Lehtiaineistosta löytyy jo 1910-luvulta lähtien tekstejä, joissa paha unta nimitetään painajaiseksi.¹²⁴ Toisinaan paha uni, painajaisuni ja painajainen esitetään synonyymisina.¹²⁵ Ei ole yllättävää, että käsitteitä yksinkertaistava muutos – pahan unen nimittäminen painajaiseksi – yleistyi ensimmäisenä arkisimmissa tekstilajeissa: vitseissä ja pilapiirroksissa.¹²⁶

Merkityksen muuttuessa painajaisen fysiologinen merkitys katosi. Yhtenä syynä voi olla fyysiselle tuskatilalle annettujen selitysten epämääräisyys. Fyysisen ahdistuksen erottaminen psyykkisestä ei ollut mielekäästä, kun sille ei ollut relevanttia erillistä selitysmallia. Öinen halvauksen ja hengenahdistuksen tila jäi ilman omaa nimeä, kunnes se selitettiin unihalvaukseksi. Merkityksen muutosta tuskin olisi tapahtunut,

■ Kuva 4. *Hakkapeliitta*-lehden vitsipalstalla keittiömestarin paha uni ateriksi joutumisesta on nimetty painajaiseksi. *Hakkapeliitta* nro 43, 24.10.1939, 1351.

jos halvauksen ja puristuksen tunteesta olisi käyty jatkuvaa keskustelua. Vaikka satunnaiset tiedonannot perinneaineistoissa mainitsevat fyysisten painajaiskokemusten vähentyneen 1900-luvun alussa, tämän aineistoni perusteella ei voi tehdä päätelmiä niiden määrän muuttumisesta. Valistavia ohjeita painajaiskokemusten välttämiseksi oli kuitenkin jo paljon tarjolla, ja karjan olojen kohentaminen on voinut vaikuttaa karjanhoitajienkin työterveyteen.

Analyysini osoittaa, ettei painajaisolento ollut ahdistaville unille annettu uskomuksellinen lisämerkitys, vaan painajainen ja pahat unet ymmärrettiin toisistaan pääosin erillisinä 1800-luvun lopulle saakka. Se merkitsee, että vielä 1800-luvulla tuotetuissa teksteissä sanalla on yksiselitteisesti tarkoitettu tautia tai tautiolentoa.

120. Koski 2011, 120.

121. Geeraerts 1992, 183.

122. Huolien näyttäytyminen melko sellaisinaan unissa esim. *Jännike* 6/1937, 3; *Kodin viikkolehti* nro 19, 7.5.1932, 6.

123. Dirk Geeraerts, Diachronic prototype semantics. A digest. Teoksessa Andreas Blank & Peter Koch (toim.), *Historical Semantics and Cognition*. Mouton de Gruyter 1999, 102–104.

124. *Yhteishyvän kodinkirja. Joulualbumi* 1918; *Rajamme vartija. Suomen sotilaskotiliiton rajaseutu-julkaisu* 10/1940, 243.

125. Esim. *Jännityslukemisto* 3/1937, 16; *Ruotsinsalmi. Kotkan suojeluskunnan ja Lotta-Svärd p.o.:n jäsenlehti* nro 5–6, 4.5.1938, 13.

126. Esim. *Tuulispää* nro 2, 28.2.1933, 5; *Punikki* nro 1, 1.1.1925, 6.

■ Kuva 5. Joulukuussa 1933 julkaistu Saimaa-mainos kierrättää vanhaa vitsiä, joka on aiemmin julkaistu myös pilalehdessä (*Velikulta* nro 18, 8.9.1898, 2). Vitsissä jätkäät arvelevat painajaiseksi sen, kun näkee unessa tekevänsä töitä. Mainos esittää pahempana painajaisena sen, että maailmasta loppuisi Saimaa-tupakka. Julkaistu lehdissä *Lalli* nro 145, 14.12.1933, 3 sekä *Suomen Pienviljelijä* nro 143, 16.12.1933, 2.

1900-luvun alussa lisääntynyt painajainen-sanana metaforinen käyttö ja muuttuneet käsitykset unien synnystä ja merkityksestä johtivat semanttiseen muutokseen, jossa taudin ja fyysisen tuskatilan merkitykset vähitellen sivuutettiin. Painajainen vakiintui tarkoittamaan pahaa unta sekä ei-toivottuja ja ahdistavia skenaarioita, joiden pohjalta painajaiseksi voidaan luonnehtia edelleen myös kamalia todellisia tapahtumia.

Kaarina Koski on folkloristiikan ja kansanuskon tutkimuksen dosentti. Hän on Helsingin yliopistossa toimivan Pohjoiset painajaiset 1400–2020 -tutkimushankkeen jäsen.

Sähköposti: kaarina.koski@helsinki.fi.